თრიალეთის უცნობი ერისთავთ-ერისთავი ვაჩე ბაღვაში (საერისთავოს ტერიტორიაზე შექმნილი ლაპიდარული წარწერების ინტერპრეტაციისთვის)[1]

ირაკლი ფაღავა
კავკასიის უნივერსიტეტი
გ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი
ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი
mesefi@gmail.com

თამაზ გოგოლაძე
კავკასიის უნივერსიტეტი
კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი
tazogogoladze@yahoo.com

XI საუკუნის საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთ ძირითად ლაიტმოტივს წარმოადგენს ურთიერთქმედება ორ უმნიშვნელოვანეს საგვარეულოს, ბაგრატოვანთა და ბაღვაშთა შორის; – ჯერ ბიზანტიელთა, შემდეგ კი თურქ-სელჩუკთა შემოტევის ფონზე. სამწუხაროდ, როგორი მრავალრიცხოვანიც (ეპოქის კვალობაზე) არ უნდა იყოს პირველწყაროები ამ ფეოდალური სახლის შესახებ, ბაღვაშთა ისტორიის მრავალი ფაქტი დღესაც გაურკვეველი რჩება. საბედნიეროდ, ახალი პირველწყაროების აღმოჩენა, ადრე ცნობილი პირველწყაროებისა და მათი ჩვენებების ახლებურად გააზრება, ხელმისაწვდომი მონაცემების შეპირისპირება – ამ მიმართულებით სამეცნიერო კვლევის გაგრძელების საშუალებას იძლევა.

წინამდებარე ნაშრომშიც ახალი და უკვე ცნობილი პირველწყაროების კომპლექსური ანალიზის შედეგებია წარმოდგენილი. კერძოდ, საუბარი გვექნება ერთი მხრივ, ახალაღმოჩენილ სფრაგისტიკულ მასალაზე, მეორე მხრივ კი, – თრიალეთისა და ქვემო ქართლის ლაპიდარულ წარწერებზე, რომლებიც ბაღვაშთა დინასტიის სხვადასხვა წარმომადგენლის საქმიანობას უკავშირდება.

თეთრიწყაროს მუნიციპალიტეტში, ბედენის ქედის სამხრეთ კალთაზე, მდ. ხრამის მარცხენა შენაკადის, მდ. კლდეისის მარჯვენა მხარეს მდებარეობს სოფელი კლდეისი. იქვე აგებული ეკლესია გამოირჩევა თავისი მრავალრიცხოვანი ეპიგრაფიკული მემკვიდრეობით: ჯერჯერობით დაფიქსირებულია 21 წარწერა (გოგოლაძე 2023ბ: 182-194); (გოგოლაძე 2024ა). კლდეისის ლაპიდარულ ძეგლებს შორის ერთ-ერთი ყველაზე საინტერესოა (და დღემდე ატრიბუციის გარეშე რჩებოდა) *ვაჩე ერისთავთ-ერისთავის სავედრებელი წარწერა* (თაყაიშვილი 1913: 119); (გოგოლაძე 2023ბ: 187).

წარწერა ეკლესიის ნანგრევებთან დაგდებულ ღია ნაცრისფერ ქვაზე იყო ამოჭრილი (გოგოლაძე 2023ბ: 187); ეკლესიის აღდგენის პროცესში ქვა ხელახლა ამოყვანილ კედელში ჩააშენეს. წარწერა პირველად ექვთიმე თაყაიშვილმა გამოაქვეყნა *("Господи, помилуй душу эристава эриставовъ Вече. Аминь")* (თაყაიშვილი 1913: 119); შემდგომ, თამაზ გოგოლაძემ (ამ და სხვა ლაპიდარული წარწერების დაწვრილებითი არქეოგრაფიული აღწერილობისთვის იხ. (გოგოლაძე 1923ბ: 187). სამწუხაროდ, წარწერა ნალექით მნიშვნელოვანწილად გადარეცხილია, რაც აძნელებს ზოგიერი გრაფემის გარჩევას. მიუხედავად ამისა, წარწერა მთლიანად იკითხება „გრაფემათა შემორჩენილი ფრაგმენტების, ტექსტის ადრეული პუბლიკაციისა და წარწერის კონტექსტის მიხედვით" (გოგოლაძე 2023ბ: 187); ხელმი-

საწვდომია პალეოგრაფიული პირიც, რომელიც ჯერ კიდევ შესაბამისი კვადრის კედელში ხელახლა ჩაშენებამდე შესრულდა, და, ამრიგად, სიზუსტით გამოირჩევა (სურ. 1, 1ა). მოგვყავს წარწერის ტექსტი:

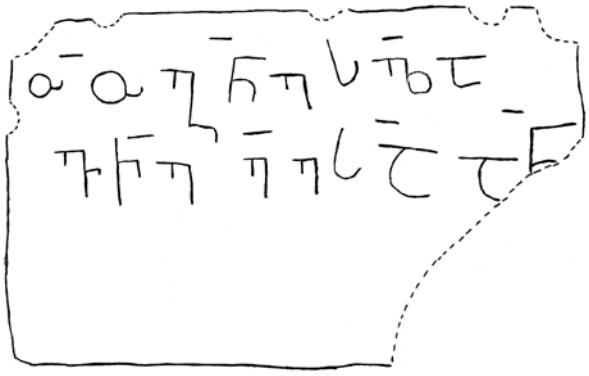

სურ. 1. 1ა.

Ⴓ̄Ⴓ Ⴒ̄ⴗⴘ ⴝⴓ̄Ⴛ
Ⴔⴗ̄ⴘ Ⴘ̄ⴘⴝ̄Ⴛ Ⴛ̄ⴗ
უ(ფალ)ო, გ(ანუსვე)ნე ს(უ)ლ(ს)ა
ვ(ა)ჩე ე(რისთავთ) ე(რისთავისა)სა, ა(მე)ნ

კლდეისის წარწერა ცალსახად ადასტურებს რეგიონში *ვაჩე ერისთავთ-ერისთავის* არსებობასა და მოღვაწეობას. მაგრამ, არ გვქონდა პასუხი მეტად მნიშვნელოვან კითხვაზე – ვინ იყო წარწერაში მოხსენიებული *ვაჩე და როდის მოღვაწეობდა? ვაჩე ერისთავთ-ერისთავის სავედრებელი წარწერა*, პალეოგრაფიული ნიშნებით „X-XI საუკუნეების წარწერათა ჯგუფს“ მიაკუთვნეს (გოგოლაძე 2023ბ: 187). ამ ეპოქისთვის აღნიშნული სახელის მატარებელ და ამ სახელოს / წოდების მქონე სხვა ისტორიულ პირს არ ვიცნობდით: ჯავახეთში, კუმურდოს ტაძრის *რელიეფურ წარწერაში,* – რომელიც დაახლოებით 964 წლით თარიღდება *(ვაჩე ერისთავის სააღაპე წარწერა)* (სილოგავა 1994: 45-46) – მოხსენიებული „ვაჩე“ აშკარად სულ სხვა პიროვნებაა (წარწერა სულ სხვა რეგიონში ამოკვეთეს; პალეოგრაფიულადაც ბევრად უფრო არქაულია; წოდებაც განსხვავებულია).

წინამდებარე ნაშრომის *მიზანია* კლდეისის ღმრთისმშობლის მონასტრის ლაპიდარულ წარწერაში მოხსენიებული *ვაჩე ერისთავთ-ერისთავის ვინაობისა* და ნათესაური კავშირების დადგენა; ასევე თრიალეთის საერისთავო ქვეყანაში *რატი ერისთავთ-ერისთავის* საქმიანობის დაზუსტება; კლდეისის წარწერებში მოხსენიებული *ჲვანეს / იოვანე ერისთავთ-ერისთავის* ვინაობის დადგენა-დაზუსტება; XI საუკუნის საქართველოსა და ბაღვაშთა საგვარეულოს ისტორიის საკითხების კვლევა.

***

ვაჩე ერისთავთ-ერისთავის სავედრებელ წარწერაში მოხსენიებული ვაჩეს ვინაობის დასადგენად აქამდე მხოლოდ სამი მინიშნება გვქონდა:

1. წარწერის ლოკალიზაცია, კლდეისი, ადგილი სადაც გვხდება ლაპიდარული წარწერები როგორც ტბელთა, ასევე ბაღვაშთა მოხსენიებით (ტბელთა: *სპანდაღუდ და ქავთარ ტბელების წარწერა* (თაყაიშვილი 1913: 118); (ალექსიძე 2016: 143-144); (გოგოლაძე 2023ბ: 183-184); ბაღვაშთა: *ლიპარიტ ერისთავთ-ერისთავისა და რანთა მეფის სააღმშენებლო წარწერა* (გოგოლაძე 2023ა: 584-601). იქვე გვაქვს კიდევ ორი

ლაპიდარული წარწერა, რომელთა ატრიბუციაც არ არის ცალსახა და რომელთაც ქვემოთ მივუბრუნდებით: *ჲვანეს სავედრებელი წარწერა* (თაყაიშვილი 1913: 118); (გოგოლაძე 2023ბ: 182), *იოვანე ერისთავთ-ერისთავის სააღმშენებლო წარწერა* (თაყაიშვილი 1913: 119); (გოგოლაძე 2023ბ: 186-187);

2. ვაჩეს წოდება (ის *ერისთავთ-ერისთავია*); აღსანიშნავია, რომ ყველაზე ცოტა ბაგრატ IV-ის მეტოქის, დიდი ლიპარიტის დროიდან ბაღვაშთა სახლის წარმომადგენლები თავის წარწერებში რეგულარულად მოიხსენიებიან *ერისთავთ-ერისთავის* წოდებით (ამაზე უფრო დაწვრილებით ქვემოთ); რაც შეეხება ტბელთა საგვარეულოს, ვიცნობთ მხოლოდ ერთ შემთხვევას (ვითვალისწინებთ მხოლოდ ცალსახად ტბელების ეპიგრაფიკულ ძეგლებს), როდესაც ამ ფეოდალური სახლის წარმომადგენელი, ივანე, *ერისთავად* (და არა *ერისთავთ-ერისთავად*, sic) მოიხსენიება: ეს არის სოფელ დოდოთის ცხრაკარას ეკლესიის სააღმშენებლო (ლაპიდარული) წარწერა (შოშიაშვილი 1980: 175-176); (ალექსიძე 2016: 144); გარდა ამისა, ზაზა ალექსიძის აზრით, წორბისის წარწერაში მოხსენიებული ივანე ერისთავი ასევე ტბელთა საგვარეულოს იგივე წარმომადგენელია (ალექსიძე 2016: 145-146); – ამ მოსაზრებას ვიზიარებთ; ოღონდ, ხაზს გავუსვამდით იმ გარემოებას, რომ ამ წარწერებში ივანე *ერისთავია* და არა *ერისთავთ-ერისთავი*. ამრიგად, სახელოდან / წოდებიდან გამომდინარე, კლდეისის წარწერაში მითითებული ვაჩე ბევრად მეტი ალბათობით ბაღვაშია, და არა ტბელი (თუმცა, მხოლოდ ამ არგუმენტით შეუძლებელი იქნებოდა გამოგვერიცხა – სულ სხვა გვარის წარმომადგენელი ყოფილიყო);

3. როგორც უკვე აღინიშნა (გოგოლაძე 2023ბ: 187), წარწერის პალეოგრაფიული მახასიათებლებია გრაფემების მიდრეკილება განუსხურებისადმი და ორხაზიანი ბადიდან გამოსვლა, ბუნიანი გრაფემების დაგრძელება. ამ ნიშნებით წარწერა X-XI საუკუნეების პერიოდს მიეკუთვნება.

4. ამ სამ მინიშნებას სულ ახლახანს, ჩანს, შემოემატა მეოთხეც: სფრაგისტიკული: ვგულისხმობთ XI საუკუნის ბიზანტიური ტიპის შეკიდულ ბეჭედს, ტყვიის ბულას, ვინმე ვაჩე ლიპარიტის სახელით.

ეს სფრაგისტიკული ძეგლი არსებითი სიახლეა; მისი მნიშვნელობიდან გამომდინარე, მას დაწვრილებით განვიხილავთ, – ვეყრდნობით ვერნერ ზაიბთის პიონერულ სტატიას (ზაიბთი 2022); ზედწერილები ქართულად ჩვენ ვთარგმნეთ. ესაა შეკიდული ბეჭედი, რომელიც გაიყიდა Zeus Numismatics კომპანიის აუქციონზე 2021 წელს: Zeus Numismatics, Budget Auction 15. Greek, Roman, Byzantine, Medieval, Islamic Coins and Antiquities. 21.02.2021. Lot. 664. მოგვაქვს მისი აღწერილობა:[2] ტყვია, წონა „11 გ“, დიამეტრი 22 მმ (სურ. 2).

სურ. 2.

შუბლი: უსწორმასწორო წერტილოვან რკალში სრულად შენახული ბერძნული მთავრული ლეგენდა ხუთ სტრიქონად; ზედა სტრიქონს ზემოდან შემოსაზღვრავენ ქარაგმის ნიშნები და მათ ზემოთ, შუაში მოთავსებული ჯვარი); ბოლო სტრიქონში ერთადერთი გრაფემის მარცხნივ და მარჯვნივ მოგრძო დეკორატიული ხაზებია:

+
K¯ЄR¯Θ
TWCW
ΔOVΛ
W
K(ύρι)ε, β(οή)θ(ει) / τῷ σῷ / δούλ- / -ῳ
+ უფალო შეეწიე მონასა შენსა

ზურგი: უსწორმასწორო წერტილოვან რკალში პრაქტიკულად სრულად შენახული ბერძნული მთავრული ლეგენდა ოთხ სტრიქონად (გრაფემები მასიურია); ზემოდან და ქვემოდან წაგრძელებული დეკორატიული ელემენტები:

RATC
[Є]ANTW
ΛHΠAP
ITHN
Βατσ- / -[ε]άν τῷ / Λιπαρ- / ἰτην
ვატსეასი [ვაჩეასი] ლიპარიტი

შუბლის ზედწერილი სტანდარტულია და მნიშვნელოვან ინფორმაციას არ შეიცავს (ზაიბთი 2022: 81).

სამაგიეროდ, ზურგის ლეგენდაში გვხდება ბიზანტიურ და ქართულ ისტორიაში ძალიან კარგად ცნობილი გვარი – *ლიპარიტი*: ამ გვარით მოიხსენიებიან ბიზანტიის იმპერიაში XI-XII საუკუნეებში მოღვაწე პირები, – ბაღვაშთა სახლის წევრები (კაჟდანი 1978: 91-92); (ზაიბთი 2001: 123-131); (ზაიბთი 2021: 144-150). მეტად მნიშვნელოვანია, რომ საქართველოშიც, ყოველ შემთხვევაში, ქართულ პირველწყაროებში (ვიდრე დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსამდე) ამ ფეოდალური გვარის აღსანიშნავად გამოიყენებოდა ტერმინი „ლიპარიტეთი“ (დონდუა 1948: 135-139).

საგვარეულო სახელის წინ ბეჭდის მფლობელის სახელი უნდა ეწეროს. სავსებით ვიზიარებთ ლეგენდის ვერნერ ზაიბთის მიერ მოწოდებულ ინტერპრეტაციას (ზაიბთი 2022: 82): გვარის წინ არის არა საკუთარი სახელი *Βατσεάντῳ* (ბატსეანტოს), არამედ ჯერ არტიკლი მიცემით ბრუნვაში *(τῷ)*, შემდეგ კი, მის წინ, საკუთარი სახელი *Βατσ[ε]άν* (Є გრაფემა საბეჭდავ მასალაზე არასრულად აღიბეჭდა, მაგრამ შემორჩენილი კვალი მაინც იძლევა მისი სარწმუნოდ ამოკითხვის შესაძლებლობას). აკუზატივის ბრუნვაში ჩასმულია სახელი *Βατσ[ε]άς*.[3] ეს უკანასკნელი კი წარმოადგენს *ქართულ* სახელს *Βατσε*, რომელიც ელინიზირებულია ბერძნული დაბოლოების *(-άς)* დამატებით. ბერძნული გრაფემებით გადმოცემული სახელი *Βατσε*, ვერნერ ზაიბთის მოსაზრებით, რომელსაც სავსებით ვიზიარებთ, შეესაბამება ქართული *ვაჩე*-ს. ამრიგად, შეკიდული ბეჭდის მფლობელია ვინმე *ვაჩე* ლიპარიტი (ანუ, ბაღვაშთა სახლის წარმომადგენელი, ბაღვაში).

ლეგენდის პალეოგრაფიული ნიშნებით ვერნერ ზაიბთი ბეჭედს XI საუკუნეს მიაკუთვნებს, ხოლო წაგრძელებული დეკორატიული ხაზების არსებობის საფუძველზე ამ პერიოდს კიდევ უფრო ავიწროვებს და ბულას იმავე საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედით ათარიღებს (ზაიბთი 2022: 82); შდრ. (იკონომიდესი 1986: 151-164, Table).

ამასთანავე, ამ ქრონოლოგიურ შუალედში მოღვაწე ვაჩე ლიპარიტს თუ ბაღვაშს ავ-

ტორი არ იცნობს; მხოლოდ გამოთქვამს ვარაუდს, რომ, შესაძლოა, ვაჩე საქართველოს სამეფოდან ბიზანტიის იმპერიაში ემიგრირებულ და შემონაზვნებულ ლიპარიტს თან ახლდა (ზაიბთი 2022: 83). იმასაც აღნიშნავს, რომ მათ შორის ნათესაური კავშირის დადგენა ვერ ხერხდება (ზაიბთი 2022: 83).

ჩვენი აზრით, გვაქვს შესაძლებლობა დავაზუსტოთ ამ *ვაჩეს* ვინაობა თუ ცხოვრებისეული გზა. უკვე ვიცნობთ ორ ვაჩეს: 1) *ვაჩე (თრიალეთის) ერისთავთ ერისთავს*, რომელიც მოღვაწეობს X თუ XI საუკუნეში, და რომელიც მოიხსენიება ტბელების, შემდგომ კი ბაღვაშთა სამფლობელო / საგამგებლო ტერიტორიაზე, ლაპიდარულ წარწერაში კლდეისში; და თანაც აქვს ბაღვაშებისთვის (მაგრამ არა ტბელებისთვის) დამახასიათებელი წოდება *(ერისთავთ-ერისთავია)*; 2) ვაჩე *ლიპარიტს* (ანუ, *ბაღვაშს*), რომელიც მოიხსენიება ბიზანტიურ ბულაში. ორივე წარწერა, როგორც ჩანს, XI საუკუნის ძეგლია. ვფიქრობთ, ძალიან დიდი ალბათობით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეს ერთი და იგივე პიროვნებაა, ბაღვაშთა (და არა ტბელთა) საგვარეულოს წარმომადგენელი, XI საუკუნეში მოღვაწე (აქამდე უცნობი) *თრიალეთის ერისთავთ-ერისთავი ვაჩე ბაღვაში*; იგივე *ვაჩე ლიპარიტი*.

ვფიქრობთ, მოხერხდა როგორც კლდეისის ლაპიდარული წარწერის, ასევე ბიზანტიური შეკიდული ბეჭდის *ვაჩეს* ვინაობის დადგენა. მაგრამ გასარკვევია თუ როდის *მოღვაწეა ვაჩე ბაღვაში, და როგორ უკავშირდებოდა იგი ეპოქის სხვა ბაღვაშებთან?*

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, როგორც ბულის ბერძნული, ასევე ლაპიდარული ქართული წარწერის პალეოგრაფიული ანალიზი მიუთითებს XI საუკუნეზე. მაგრამ XI საუკუნის რომელ მონაკვეთში მოღვაწეობდა ვაჩე ბაღვაში? გამოვთქვამთ ვარაუდს, რომ *თრიალეთის ერისთავთ-ერისთავი ვაჩე ბაღვაში იყო ძე ასევე თრიალეთის ერისთავთ-ერისთავისა, რატი (III) ლიპარიტის ძე ბაღვაშისა.*

***

თრიალეთში რატი III-ის ერისთავთ-ერისთავობა დგინდება ადგილობრივად, დღევანდელ თეთრიწყაროს მუნიციპალიტეტში, ანუ, შეიძლება ითქვას, *თრიალეთის საერისთავო ქვეყანაში, გოხნარის წმ. გიორგის ეკლესიის წარწერის საფუძველზე*. წარწერა დაზუსტებულად თამაზ გოგოლაძემ წაიკითხა (გოგოლაძე 2023ა: 57-60, სურ. 38); (გოგოლაძე 2024ბ).

წარწერაში მოიხსენიება ვინმე „ერისთავთ-ერისთავი რატი“, ძე „ერისთავთ ერისთავ ლიპარიტისა“, რომელსაც ასევე ჰყავდა ძმა „იოვანე“. რამდენადაც ბაღვაშთა გვარის გენეალოგიას ვიცნობთ, ამგვარი გენეალოგიური „კომბინაცია“ გვხდება მხოლოდ დიდი ლიპარიტის, ბაგრატ IV-ის ცნობილი მეტოქისა და მისი ძეების, რატისა და იოვანეს შემთხვევაში (გარდაცვლილი ნიანია შეიძლება არ მოეხსენებინათ) (ბიჭიკაშვილი, ფაღავა 2021: 11).[4]

განსაკუთრებულად მნიშვნელოვანია: 1) ლიპარიტის სახელის წინ მითითებული ეპითეტის „დიდებულის“ უფრო ზუსტად წაკითხვა „სულდიდებულად“ („დ(ი)დებულისა”-ს წინ კარგად განირჩევა სანი; და კიდევ ერთი გრაფემა, ჩვენი ვარაუდით, ლასი, ამოშლილია), რაც ცალსახად მიუთითებს იმაზე, რომ წარწერა შესრულებულია ამ ლიპარიტის გარდაცვალების შემდეგ (გოგოლაძე 2024ბ); 2) იმ ადგილის დაზუსტება, სადაც მოხსენიებული ყოფილა რატის *თრიალეთს ერისთავთ-ერისთავობა* (და არა კლდეკარს!) – ჩანს, მიღებული ტერმინი *თრიალეთის საერისთავო* იყო, და არა *კლდეკარის საერისთავო* (გოგოლაძე 2024ბ); 3) აღსანიშნავია, ასევე, რომ რატის წოდებულება არის *ერისთავთ-ერისთავი* – ამ გარემოების მნიშვნელობას ქვემოთ მივუბრუნდებით.

მაშასადამე, დგინდება, რომ ერთხანს *თრიალეთის* (და არა *კლდეკარის*) საერისთავოს სათავეში იდგა რატი (III), მამის, დიდი ლიპარიტის გარდაცვალების შემდეგ (გოგოლაძე 2024ბ). წარწერის თამაზ გოგოლაძის მიერ შემოთავაზებულ დათარიღებაა (1064) *სულდიდებული* ლიპარიტის გარდაცვალების თარიღი) – 1073 (ვიდრე, *მატიანე ქართლისაჲ*-ის მი-

ხედვით, გიორგი II არ გახდა იძულებული ივანესთვის / იოვანესთვის გადაეცა კლდეკარი და სამშვილდე - „და დაიმტკიცა ივანე კლდეკართა და სამშჳლდესა ზედა“ (ლორთქიფანიძე 2008: 297-298).

გოხნარის წარწერიდან გამომდინარეობს, რომ 1064-1073 წლების შუალედში, დროის რაღაც მონაკვეთში მაინც, თრიალეთის ერისთავთ-ერისთავი იყო რატი, დიდი ლიპარიტის ძე (გოგოლაძე 2024ბ).

ამ პერიოდში თრიალეთში მირიან თარხუნის ძის ერისთავობა თუ ერისთავთ-ერისთავობა საეჭვო ფაქტად გვეჩვენება. საემცნიერო ლიტერატურაში უკვე აღნიშნულია (გოგოლაძე 2024ბ), რომ 1) არ არის დამტკიცებული თრიალეთის საერისთავოში მდებარე ეძანის ეკლესიის, და, ასევე, ატენის ეკლესიის წარწერების მირიან თარხუნისძის (რომელიც ან სახელოს გარეშე მოიხსენიება; ან *ტანუტერია*; sic), და ვერეს ეკლესიის წარწერის *ერისთავ* მირიანის იგივეობა; 2) არ არის დამტკიცებული მდ. ტანას ხეობაში მდებარე ვერეს ეკლესიის წარწერის *ერისთავ* მირიანის ერისთავობა მაინცდამაინც თრიალეთის საერისთავოში.

გოხნარის წარწერის მონაცემები ძალიან საინტერესოა ძმების, რატისა და იოვანეს ურთიერთდამოკიდებულების კუთხითაც: ფაქტია, რომ თრიალეთის ტერიტორიაზე აგებული ეკლესიის წარწერაში ერისთავთ-ერისთავად რატია მითითებული, მისი ძმა იოვანე კი წოდების გარეშე მოიხსენიება; თუმცა, დროის რაღაც მონაკვეთში მაინც, თრიალეთში არა რატის, არამედ იოვანეს ერისთავთ-ერისთავობაზე მიუთითებს კარგად ცნობილი დოკუმენტური წყარო, 1057/58 წლის (ბაგრატ IV-ის 31 ინდიქტიონს შედგენილი) *სიგელი ბაგრატ მეფისა მღვიმის ლავრისადმი* (ენუქიძე და *სხვები* 1984: 35-38, 280-287). მოვიყვანთ თავად სიგელის ტექსტიდან ჩვენთვის საინტერესო ფრაგმენტებს:

> „[...] შევსწირე წ(მი)დასა მამასა შიოს, ლავრასა მღუიმისასა და წ(მიდა)თა მამათა მღუიმელთ[ა მანგლის] ჴევს ადგილი ბორცუიჯუარი [...]“ (ენუქიძე, სილოგავა, შოშიაშვილი 1984: 36)

> ქ. ადიდენ ღ(მერთმა)ნ! ესე, ვითა უძლეველსა მეფეთა-მეფესა დაუწერია და შეუწირავს ბორცუისჯუარი მღუიმისათ(უი)ნ, სალოცველად მეფობისა მათისა, შეაწიენ ღ(მერთმა)ნ მადლი წ(მი)დ(ი)სა შიოსი და ევეგრესი, მეცა, მიწასა მეფობისა მათისასა ი(ოვან)ეს, ძესა ლიპ(არი)ტ ე(რისთავთ)-ე(რისთავი)სა, დამიმტკიცებია. უქცეველი არს ბრძანებაი მათი ჩემგანცა, მონისა მათისაგან“ (ენუქიძე და *სხვები* 1984: 38).

როგორც ვხედავთ, ამ საბუთს ამოწმებს არა რატი, არამედ იოვანე. შესაბამისად, თრიალეთის მიმდებარედ მდებარე მანგლისის ხევის გამგებლად სწორედ იოვანე გამოდის, რატი კი (გოხნარის წარწერის მიხედვით თრიალეთის ერისთავთ-ერისთავი), არ ჩანს. სწორედ ამ დამოწმების ფაქტმა უბიძგა ვასილ კოპალიანს, ჩაეთვალა, რომ იოვანემ, საპირისპიროდ *მატიანე ქართლისაჲს* ჩვენებისა, ბიზანტიის იმპერიიდან დაბრუნებულმა, მიიღო არა მარტო ქართლი და არგვეთი, არამედ კლდეკარის საერისთავოც (კოპალიანი 1949: 204-205). მიხეილ ბახტაძე ასევე თვლის, რომ იოვანე გახდა კლდეკარის ერისთავი; არგუმენტად კლდეისის წარწერაში იოვანე ერისთავთ-ერისთავის მოხსენიების ფაქტი მოჰყავს (ამ იოვანეს ბაღვაშად თვლის) (ბახტაძე 2003: 179, 183).

გოხნარის ეკლესიის წარწერა და შიომღვიმის ლავრისადმი ბაგრატ IV-ის სიგელის დამოწმება ერთმანეთთან ერთგვარ წინააღმდეგობაში მოდის. თუმცა, აღსანიშნავია, რომ სიგელმა ჩვენამდე, მართალია, დედნის სახით, მაგრამ ნაკლულად მოაღწია. მას ჩამოხეული აქვს ზედა მარჯვენა კიდე (ენუქიძე და *სხვები* 1984: 35). „ჴევს ადგილი ბორცუიჯუარის“ ახალი სტრიქონიდან იწყება და ტექსტის ამგვარი წაკითხვა ეჭვს არ იწვევს, მაგრამ ჩამოხევას შეეწირა წინა სტრიქონის დაბოლოება, რომელიც აღდგენილია როგორც „მღუიმ-

ელთ[ა მანგლის]“ (ენუქიძე და *სხვები* 1984: 36). ამრიგად, უშუალოდ ამ საბუთიდან არ ჩანს, თუ რომელ ბორცუისჯუარზეა საუბარი; ამასთანავე, ნაკლული ადგილის ამგვარი აღდგენა სავსებით გასაგებია, ვინაიდან ვიცნობთ კიდევ ორ, შედარებით უფრო გვიანდელ საბუთს, რომელშიც ნამდვილად მოიხსენიება *მანგლისის ხევის* თუ *კლდეკარის მახლობლად* მდებარე *ბორცუისჯუარი*:

- გიორგი II-ის სიგელი მღვიმისადმი (ენუქიძე და *სხვები* 1984: 45-49, 286): „[...] კლდეკართა ქუეშე - ბორცუისჯუარი [...]“ (ენუქიძე და *სხვები* 1984: 47);
- გიორგი III-ის სიგელი მღვიმისადმი (ენუქიძე, სილოგავა, შოშიაშვილი 1984: 67-70, 295-302): „[...] მანგლის ჴევს - ბორცუისჯ(უარ)ი, ძუელადვე მღუიმისაი, ლ(იპარი) ტეთგან წაღებული [...]“ (ენუქიძე და *სხვები* 1984: 68).

გიორგი III-ის საბუთი ეჭვს არ ტოვებს, რომ მანგლისის ხევის ბორცუისჯვარი თავის დროზე ნამდვილად ბაღვაშებს ეკუთვნოდა. მიუხედავად ამისა, ხომ არ შეიძლება მაინც ვიფიქროთ, რომ ბაგრატ IV-ის სიგელში რაიმე სხვა ხევზეა საუბარი? სხვა ბორცუისჯუარზე? კერძოდ, შიდა ქართლში, სოფელ ტბეთში, ბორცუისჯვრის ეკლესიასთან ასოცირებულ ადგილზე, რომელიც მდებარეობს ამჟამად რუსეთის მიერ ოკუპირებული ქურთის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე; ბორცვისჯვრის ეკლესია ცნობილია თავისი წარწერებით, რომელშიც პატრიკ ტბელი მოიხსენიება (შოშიაშვილი 1980: 178-184).

ბიზანტიის იმპერიიდან დაბრუნებულ, შეწყალებულ იოვანე ლიპარიტის ძე ბაღვაშს ბაგრატ IV-მ ხომ „უბოძა მამული არგუეთისა და ქართლისაჲ და ჰმონებდა ერთგულობით.“ (ლორთქიფანიძე 2008ა: 288). მიხეილ ბახტაძე თვლის, რომ *ქართლის მამული არ გულისხმობდა ქართლის ერისთავობას* – „ტერმინი „მამული“ გამორიცხავს ერისთავობას“ (ბახტაძე 2003: 158-160). ამასთანავე, 1057 – 1060-იანებამდე თუ 1177 წლამდე შუალედში ქართლის ერისთავს არ ვიცნობთ (ბახტაძე 2003: 160, 174).

მაინც, ხომ არ შეიძლება დავუშვათ, რომ ბიზანტიის იმპერიიდან დაბრუნებული იოვანე ქართლის ერისთავთ-ერისთავიც გახდა? საკუთარი „მამულის“ დაბრუნების პარალელურად?

თუკი იოვანე არა მარტო საკუთარ მამულებს აკონტროლებდა, არამედ სახელოც ჰქონდა, სავსებით ლოგიკური იქნებოდა, მღვიმის ლავრისადმი მეფის მიერ ქართლში მდებარე ბორცუისჯვრის შეწირულობის აქტი დაემოწმებინა.

ხოლო თუ ბაგრატ IV-ის სიგელში მაინც *მანგლისის ხევ*ის ბორცუისჯვარი იგულისხმება, მაშინ მოგვიწევს აღიარება, რომ თრიალეთის საერისთავოს, დაახლოებით 1058/9 წლისთვის, დროის რაღაც შუალედში მაინც, აკონტროლებდა იოვანე და არა რატი.

ამასთანავე, გოხნარის წარწერა წარმოადგენს სარწმუნო არგუმენტს, რომ იმ დროისთვის მაინც, როდესაც მას ამოკვეთავდნენ, თრიალეთის ერისთავთ-ერისთავი უკვე *ექსკლუზიურად* რატი იყო (და არა იოვანე), დროის რაღაც მონაკვეთში მაინც (მას შეიძლება *რატი III* ვუწოდოთ, განსხვავებით იმავე სახელის მატარებელი უფროსი თაობის ბაღვაშებისგან).

ბუნებრივია, ჩნდება კითხვა, თრიალეთის ერისთავთ-ერისთავ რატის (III-ს) ისტორიაში კიდევ რაიმე კვალი ხომ არ დაუტოვებია? თუნდაც თავის საგანმგებლო თრიალეთში?

გვახსენდება თრიალეთის (საერისთავოს) ტერიტორიაზე არსებული ბაღვაშთა შესახებ საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ლაპიდარული წყაროები, რომლებშიც რატი მოიხსენიება. დღევანდელი მდგომარეობით, სამეცნიერო ლიტერატურაში, ყველა მათგანი რატი I-ს (თუ II-ს) მიაკუთვნეს; ვიხრებით იმ მოსაზრებისკენ, რომ ბაგრატ III-ის თანამედროვე რატი, და გიორგი I-ის თანამებრძოლი ბიზანტიელებთან ომში, არ არის ერთი და იგივე პიროვნება, სახელად რატი, არამედ ბაბუა და შვილიშვილია, შესაბამისად რატი I და რატი II (ოთხმე-

ზური 2017: 17, სქოლიო 3). მაგრამ, ხომ არ შეიძლება რომელიმე წარწერა მაინც *რატი III*-სა და არა რატი I-ს (თუ რატი II-ს) უკავშირდებოდეს? მით უფრო, რომ ამ წარწერების პალეოგრაფიული ნიშნები (კიდურწერტილოვნება თუ კიდურწაისრულობა) არ იძლევა მათი ცალსახად ასე ზუსტად დათარიღების საშუალებას.

რატის მოხსენიებით გვაქვს რამდენიმე წარწერა. ჩამოვთვლით ამ წარწერებს, რატის წოდების აღნიშვნითურთ:

- *შეპიაკის (ისტ. საბატეს) ეკლესიის, ჴარვეჩინის სააღმშენებლო წარწერა (წარწერა N1)* (გოგოლაძე 2023ა: 93-94, სურ. 78-79): *რატი ერისთავია*;
- *სანთას (ისტ. უწყლოს) ეკლესიის, თეოდორე ხუცესის სააღმშენებლო წარწერა (წარწერა N1)* (გოგოლაძე 2023ა: 82-83, სურ. 65): *რატი ერისთავია*;
- *ახალქალაქის (ამჟამინდელი დაშბაშის) წმ. გიორგის ეკლესიის (წარწერა N1)* (გოგოლაძე 2023ა: 21-22, სურ. 3): *რატი ერისთავთ-ერისთავია*;
- *ახალქალაქის (ამჟამინდელი დაშბაშის) წმ. გიორგის ეკლესიის (წარწერა N5)* (გოგოლაძე 2023ა: 25, სურ. 6): *რატი ერისთავთ-ერისთავია*;
- *ახალქალაქის (ამჟამინდელი დაშბაშის) ღმრთისმშობლის ეკლესიის (წარწერა N1)* (გოგოლაძე 2023ა: 28-29, სურ. 29): *რატი ერისთავთ-ერისთავია*;
- *ახალქალაქის (ამჟამინდელი დაშბაშის) ღმრთისმშობლის ეკლესიის (წარწერა N2)* (გოგოლაძე 2023ა: 29-30): *რატი ერისთავთ-ერისთავია;*
- *გოხნარის წარწერა* (გოგოლაძე 2023ა: 57-60, სურ. 38); (გოგოლაძე 2024ბ): *რატი ერისთავთ-ერისთავია.*

სამწუხაროდ, არცერთმა წარწერამ (გოხნარის წმ. გიორგის ეკლესიის წარწერის ჩათვლით) არ შემოგვინახა თარიღი (ან არც ყოფილა რომელიმე წლით დათარიღებული). მათი დათარიღება მათში დასახელებული სხვა პირების მიხედვითაც მხოლოდ ორ შემთხვევაში ხერხდება: შეპიაკის წარწერაში რატი მოიხსენიება თავის ძესთან, ლიპარიტთან ერთად. რატი II-ის ან რატი III-ის ძე ლიპარიტი ჩვენთვის უცნობია (ბიჭიკაშვილი, ფაღავა 2021: 11); აქედან გამოდინარე, ამ წარწერას ნამდვილად რატი I-ს მივაკუთვნებთ. გოხნარის წარწერაში კი პირიქით, მოიხსენიება რატის ძმა იოვანე; რატი I-ის ან რატი II-ის ძმა სახელით იოვანე ჩვენთვის ასევე უცნობია.

მაგრამ როგორ დავათარიღოთ თრიალეთში ამოჭრილი სხვა ლაპიდარული ძეგლები რატის მოხსენიებით?

წარწერების პალეოგრაფიული ნიშნები არ იძლევა ამის დამაჯერებლად გაკეთების საშუალებას; მით უფრო, რომ რატი I-სა თუ რატი II-სა და რატი III-ს (მათ ზეობას ვგულისხმობთ) აშორებს მხოლოდ დაახლოებით 45-85 წელი, რაც მაინც აღემატება პალეოგრაფიული ანალიზის სპეციფიურობას, ანუ, ამ შემთხვევაში, უნარს, დაადგინოს ეპიგრაფიკული ძეგლების თუნდაც შედარებითი ქრონოლოგია.

ხომ არ შეიძლება ამ წარწერების დათარიღება მოხსენიებული რატის წოდების / სახელოს მიხედვით? იმის მიხედვით, ერისთავად იწოდება ის, თუ ერისთავთ-ერისთავად?

შეპიაკისა და სანთას წარწერებში „რატი“ ერისთავია; ხოლო ახალქალაქის (დაშბაშის) ორივე ეკლესიის ოთხ წარწერაში „რატი“ ერისთავთ-ერისთავია. ერისთავისა და ერისთავთ-ერისთავის ცნებების ურთიერთმიმართება, წინარე სამეცნიერო ლიტერატურის მიმოხილვითურთ, განიხილა მიხეილ ბახტაძემ (ბახტაძე 2003: 284-293). ვიზიარებთ მის მოსაზრებას: „წყაროებით არ დასტურდება არც ერთი შემთხვევა ერისთავთერისთავის ქვეშევრდომი ერისთავის არსებობის შესახებ“; არ არის გამორიცხული, რომ *ერისთავთ-რისთავობა* მართლაც საპატიო წოდება ყოფილიყოს (ბახტაძე 2003: 288-291). თუმცა, ღიად

რჩება საკითხი, შეეძლო თუ არა ერთსა და იმავე პიროვნებას ორივე წოდებით ესარგებლა – ურთიერთმონაცვლეობითა თუ თანმიმდევრულად? თავად ავტორს სწორედ თრიალეთის წარწერები რატის მოხსენიებით მოაქვს მაგალითად იმისა, თუ როგორ შეეძლო ერთსა და იმავე ისტორიულ პირს სხვადასხვა წოდებულებით ესარგებლა; ავტორის აზრით, წარწერებში მოხსენიებული „რატი“ „რატი I-ია“, რომელიც ჯერ *ერისთავი* იყო, შემდეგ კი *ერისთავთ-ერისთავი* გამხდარა (ბახტაძე 2003: 285, 292). ამგვარი მსჯელობა და დასკვნა გასაგებია, თუ გავითვალისწინებთ, რომ თრიალეთს რატი III-ის *ერისთავთ-ერისთავობა* ახალაღმოჩენილი ფაქტია. მაგრამ ამჟამად, როდესაც უკვე ვიცით, რომ თრიალეთს ერთხანობას მაინც ექსკლუზიურად ერისთავთ-ერისთავი რატი III განაგებდა, ფაქტების ამგვარი ინტერპრეტაცია, ჩვენი აზრით, გადასასინჯია.

შეპიაკის წარწერაში, რომელშიც, ჩანს, ნამდვილად რატი I-ია დასახელებული (ლიპარიტის მამა), ის ერისთავის წოდებით სარგებლობს. საპირისპიროდ ამისა, გოხნარის წარწერაში რატი III-ა მოხსენიებული, და ის *ერისთავთ-ერისთავის* წოდებით სარგებლობს.

ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ რატი I და რატი II (მხოლოდ და მხოლოდ) ერისთავები იყვნენ, რატი III კი *ერისთავთ-ერისთავი*?

ბაღვაშთა თრიალეთში და სხვაგან შემონახულ წარწერებს რომ გადავხედოთ (არ ვითვალისწინებით „რატის“ საკამათო წარწერებს, გარდა შეპიაკის წარწერისა, რომელიც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, რატი I-ს ეკუთვნის, და გარდა გოხნარის წარწერის, რომელიც რატი III-ს ეკუთვნის), იკვეთება ასეთი სურათი: ლიპარიტ დიდის ძენი, რატიც და იოვანეც, ისევე როგორც ლიპარიტ იოვანეს ძე – ყველანი *ერისთავთ-ერისთავის* წოდებულებით სარგებლობენ (თუკი წოდებულება საერთოდ მოხსენიებულია; მაგალითად, გოხნარის წარწერაში იოვანეს წოდებულების გარეშეა). ერისთავთ-ერისთავის წოდებულებას ბაღვაშთა სახლში ვხვდებით ლიპარიტ დიდთანაც (ბაგრატ IV-ის მეტოქესთან). იხ. მაგალითად დარაქოის (ისტ. ფარეხას ეკლესიის) წარწერა; ამავე წარწერით, ამ წოდებულებით მამამისიც, ასევე ლიპარიტი მოიხსენიებოდა (თუმცა, ამ შემთხვევაში შეიძლება ლიპარიტ დიდის მიერ საკუთარი წოდებულების რეტროგრადული პროეცირების შემთხვევაც იყოს) (გოგოლაძე 2023ა: 60-61, სურ. 39). ზვიადიც ლივადის წარწერაში *ერისთავთ-ერისთავად* არის მოხსენიებული (გოგოლაძე 2023ა: 75-76, სურ. 57) (თუმცა, მეტად უცნაურია სახელის შემადგენელი გრაფემების ერთმანეთისგან განცალკევებით ამოჭრა). *მატიანე ქართლისაჲ*-ში მოიხსენიება „ერისთავთერისთავი“ ზჳადი, რომელმაც 1014 წელს ბაგრატ III-ის „გუამი“ გადმოასვენა, და ზჳად „ერისთავი“, რომელიც ბიზანტიელებთან ომში გიორგი I-ის სპას სარდლობს (ლორთქიფანიძე 2008: 274, 276); სუმბატ დავითის ძის თხზულებაში კი მოიხსენიება უბრალოდ ზჳადი, წოდების გარეშე, იმავე ომის კონტექსტში (ლორთქიფანიძე 2008ბ: 372). როგორც ჩანს, ერთსა და იმავე პიროვნებაზეა საუბარი, რომელსაც სოფელ დიდი გომარეთის ღმრთისმშობლის ეკლესიის, მიქაელ გალატოზის სააღმშენებლო წარწერის ზვიად *მარუშიანთან* აიგივებენ ხოლმე (ოთხმეზური 2017: 15-16, 112-113, სურ. 41-43); თუმცა, არსებობს მოსაზრება, რომ ეს ზვიადიც ბაღვაშთა მეტოქე კი არ იყო, რომელსაც მეფემ ბაღვაშებისგან წართმეული საერისთავო გადასცა, არამედ იმავე ბაღვაშთა გვარის წარმომადგენელი (ბიჭიკაშვილი, ფაღავა 2021: 11, 17-18, სქოლიო 16). თუ ეს ასეა, მაშინ ერისთავთ-ერისთავის წოდება ბაღვაშთა საგვარეულოში კიდევ უფრო ადრე შემოდის. თუმცა, ნებისმიერ შემთხვევაში, როგორც ჩანს, ამაზე ადრე არ გვხდება. იქამდე, იქმნება შთაბეჭდილება, ყველა ბაღვაში მხოლოდ *ერისთავის* წოდებას სჯერდება.

არ არის გამორიცხული, რომ მივაგენით რატი I-ისა და რატი II-ის რატი III-სგან გამიჯვნის საკმაოდ სარწმუნო კრიტერიუმს; ეს არის მათი წოდება. საკმაოდ დიდი ალბათობით, რატი I და რატი II *ერისთავები* იყვნენ, რატი III კი *ერისთავთ-ერისთავი*.

შესაბამისად, შეპიაკისა და სანთას წარწერებში რატი I-ია მოხსენიებული (რატი II?); ახალქალაქის ორივე ეკლესიის ოთხივე წარწერაში კი რატი III.

აქედან გამომდინარე, არ არის გამორიცხული, რომ ახალქალაქის ორივე ეკლესია სწორედ რატი III-ის აგებული (ან განახლებული) იყოს; შდრ. (ოთხმეზური 2017: 15, სქოლიო 2); ან, ყოველ შემთხვევაში, მისი მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდა.

***

თრიალეთს რატი III-ის ერისთავთ-ერისთავობის განხილვის შემდეგ, დავუბრუნდეთ საკითხს, ვაჩე რა პერიოდში უნდა ყოფილიყო თრიალეთის ერისთავთ-ერისთავი, და ეპოქის სხვა ბაღვაშებთან რა ნათესაური კავშირი ჰქონდა?

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, კლდეისის ასომთავრული წარწერა და შეკიდული ბეჭდის ბერძნული ზედწერილი პალეოგრაფიულად ერთმანეთს შეესაბამება და XI საუკუნეზე მიუთითებს. ერისთავთ-ერისთავის წოდებაც, ბაღვაშთა სახლში, ჩანს, სწორედ XI საუკუნეში ჩნდება. XII საუკუნისთვის კი ბაღვაშებმა თრიალეთი / კლდეკარი და მეზობელი მხარეები, საერთოდაც, დაკარგეს. XI საუკუნეში თრიალეთის (კლდეკარის) ერისთავთა რიგი საკმაოდ კარგად არის გარკვეული: ლიპარიტ რატი I-ის ძე, ზვიადი (?), ლიპარიტ ლიპარიტის ძე (ბიჭიკაშვილი, ფაღავა 2021: 11) – ვიდრე ამ ლიპარიტის გაძევებამდე 1050-იან წლებში, დაახლოებით 1052-1054 წელს (ფაღავა 2021: 292-293); შემდეგ უკვე გიორგი II 1073 წელს თრიალეთის საერისთავოს იოვანე ლიპარიტის ძეს გადასცემს (ლორთქიფანიძე 2008: 297-298); რომელსაც შემდეგ თანმიმდევრულად ცვლიან მისი ვაჟიშვილი და შვილიშვილი - ლიპარიტ იოვანეს ძე, რატი (IV) ლიპარიტის ძე.

შედარებით გაურკვეველი პერიოდია, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, დრო ლიპარიტის გაძევებიდან (1050-იანი წლების შუა ხანა, 1052-1054?), ვიდრე 1073 წლამდე, როდესაც სამშვილდესა და თრიალეთში ერთპიროვნულად იოვანე ლიპარიტის ძე განმტკიცდა. გოხნარის წარწერის მიხედვით, ამ შუალედში თრიალეთის ერისთავთ-ერისთავი რატი ლიპარიტის ძეა. ხოლო თუ ბაგრატ IV-ის სიგელში მართლაც *მანგლისის ხევში* მდებარე ბორცისჯუარი არის მოხსენიებული, მაშინ მოგვიწევს დავასკვნათ, რომ რაღაც მომენტში თრიალეთი (თრიალეთის საერისთავო) იოვანეს ებარა.

თრიალეთში ვაჩეს ერისთავთ-ერისთავობა, ჩვენი აზრით, სწორედ ამ გაურკვეველ პერიოდში თუ მოთავსდება. თუ ასეა, ლოგიკური უნდა იყოს ვაჩე ბაღვაშის დაკავშირება ან რატისთან ან იოვანესთან. ამასთანავე, იოვანეს ძედ პირველწყაროებში ცალსახად ლიპარიტი ჩანს, ვაჩე კი, – არასდროს. რატის შთამომავლობაზე წყაროები არაფერს ამბობენ. აქედან გამომდინარე, ვერ გამოვრიცხავთ, რომ *ვაჩე ბაღვაში რატი III-ის ძეა, რატი III-ის მემკვიდრეცაა, და თრიალეთის ერისთავთ-ერისთავი მამის, რატი III-ის გარდაცვალების შემდეგ ხდება.*

ასეთ შემთხვევაში, ვაჩეს თრიალეთის ერისთავთ-ერისთავად ყოფნის პერიოდი უნდა დავათარიღოთ დაახლოებით 1064-1073 წლების შუალედით, უფრო კი ამ პერიოდის შედარებით მოგვიანო მონაკვეთით (რატი III-ის გარდაცვალების შემდეგ).

საყურადღებოა, რომ თავისი წარწერის შესრულების დროისთვის თრიალეთის ერისთავთ-ერისთავი ვაჩე უკვე გარდაცვლილი ჩანს; – წარწერა წარმოადგენს ვედრებას უფლისადმი, *განუსვენოს ვაჩეს სულსა.*

ჩნდება კითხვა; გარდაცვლილი ვაჩე ერისთავთ-ერისთავის სავედრებელი წარწერა მაინცდამაინც კლდეისში რატომ ამოკვეთეს? ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ კლდეისი ვაჩეს საძვალეს წარმოადგენდა?

ვაჩეს ბულის არსებობიდან გამომდინარე, უნდა ვიფიქროთ, რომ თავისი ცხოვრების ნაწილი მან ბიზანტიის იმპერიაში გაატარა. შესაბამისი ბულოტერიუმი სწორედ იქ უნდა დაემზადებინათ; ამაზე მეტყველებს ბერძნული ლეგენდების ბრწყინვალე კალიგრაფია; ქართული ზედწერილის არარსებობა. ამასთანავე, აღსანიშნავია, რომ ბულით არ ჩანს, ვა-

ჩე ბიზანტიის იმპერატორის სამსახურში თუ იყო ჩამდგარი: ზედწერილებში არ არის მითითებული ვაჩეს არც წოდებრივი რანგი, არც თანამდებობა, არც სარდლობა; ბეჭედზე წმინდანის გამოსახულებაც კი არ არის, რომელიც შეიძლება რაიმეზე მანიშნებელი ყოფილიყო (ზაიბთი 2022: 83). ბულის ზედწერილებში შესაბამისი ინფორმაციის არარსებობა გვაფიქრებს, რომ ვაჩე ბიზანტიის საიმპერატორო სამსახურში არ ჩამდგარა, და ამგვარი ბეჭდით (ბულოტერიუმით) კერძო პირის სტატუსით სარგებლობდა. ამ მხრივ საინტერესო იქნება შედარება მისი (უფროსი?) თანამედროვეების, იოვანე და ნიანია ბაღვაშების ბულებთან; მათი შეკიდული ბეჭდები ინახავს ინფორმაციას, რომლის მიხედვითაც შეიძლება ვიმსჯელოთ ბიზანტიის იმპერიაში მათ კარიერაზე (ფაღავა იბეჭდება); (ვასილიუ-ზაიბთი 2021: 114-117); (ვასილიუ-ზაიბთი 2022: 157-160).

გამოვთქვამთ ვარაუდს, რომ ვაჩე საქართველოში გარდაიცვალა, ერისთავთ-ერისთავად, ბიზანტიის იმპერიაში კი ამაზე ადრე იმყოფებოდა.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ იმავე კლდეისის ეკლესიაში ახლახანს აღმოჩნდა *კჳრიკე და სულა ვაჩეს ძეების წარწერა* (წარწერის ფრაგმენტი ეკლესიის ეზოში დაგდებულ ქვაზე იყო ამოჭრილი); მოგვყავს წარწერის ტექსტი და წაკითხვა (სურ. 3, 3ა) (გოგოლაძე 2024ა: 601-602):

სურ. 3.

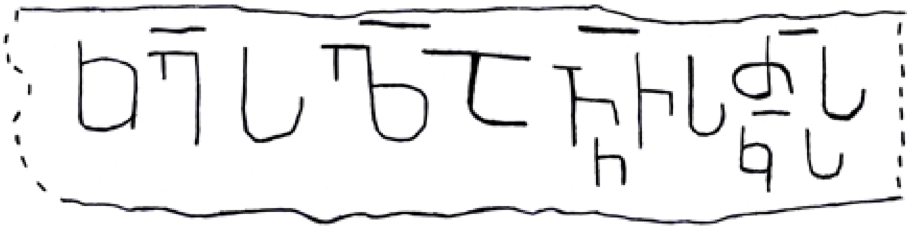

სურ. 3ა.

[...] Ⴉ̄ႤႱႪ̄ႠႥ̄ႹႱႻ̄Ⴑ [...]
Ⴙ Ⴉ̄Ⴑ

[...] კ(ჳრიკ)ე ს(უ)ლა ვ(ა)ჩ(ე)ს ძ(ი)ს[ათუის]
ჩ კს

ემთხვევა როგორც წარწერის ადგილმდებარეობა *(კლდეისი)*, ასევე, ჩანს, მასში მოხსენიებული პირის სახელი *(ვაჩე)*. ხომ არ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ორივე წარწერაში ერთი და იგივე პიროვნება, *ვაჩე (ბაღვაში)* იყოს მოხსენიებული? თუ ეს ასეა, მაშინ ბაღვაშთა გენეალოგიური ხე *ვაჩეს* გარდა კიდევ ორი სახელით ივსება - (თრიალეთის) ერისთავთ ერისთავ ვაჩეს ძეების (რატი III-ის შვილიშვილებს?) სახელებია *კჳრიკე* და *სულა*.

მართალია, X-XI საუკუნეების ბაღვაშთა ფეოდალურ სახლში სახელები *კვრიკე* და *სულა* არ გვხდება; მაგრამ ამის საფუძველზე *კვრიკესა* და *სულას* ბაღვაშთა სახლისადმი კუთვნილებას ვერ გამოვრიცხავთ; – *ვაჩეც* ხომ არ გვხდება, თუმცა მისი ბულა ცალსახად ადასტურებს, რომ ლიპარიტი (ბაღვაში) იყო. საზოგადოდ, საფიქრებელია, ბაღვაშთა ონომასტიკონი იმაზე უფრო მრავალფეროვანი იყო, ვიდრე აქამდე ვიცოდით.

ამასთანავე, საყურადღებოა, რომ ამ წარწერაში *ვაჩე* წოდების გარეშეა მოხსენიებული; ეს გარემოება კითხვის ნიშნის ქვეშ აყენებს მის გაიგივებას თრიალეთის ერისთავთ-ერისთავ ვაჩე ბაღვაშთან.

***

რამდენიმე სიტყვით შევეხებით ნიანიასაც – ლიპარიტ დიდის მესამე და უმრწემეს ძეს; როგორც ვიცით, *მატიანე ქართლისაჲ*-ის მიხედვით, ანისში გარდაცვლილა – „და ნიანია მოკუდა ანისს ბერძენთა ყმობასა შინა“ (ლორთქიფანიძე 2008: 288). ამ ცნობასთან სრულ თანხმობაშია სფრაგისტიკული მასალა, შეკიდული ბეჭედი, რომელიც პალეოგრაფიული ნიშნებით შეიძლება XI საუკუნის შუახნით დათარიღდეს; ამ ბულის მფლობელია ვინმე *ნიკეტას* ან *ნიკეფოროს* (*ნიანიას* ბერძნული სახელი?) *ლიპარიტი,* იბერიის თემის კატეპანი (ვასილიუ-ზაიბთი, ბურსემა 2021: 114-117); (ვასილიუ-ზაიბთი 2022: 157-160).

უცნობია, დატოვა თუ არა ნიანიამ შთამომავლობა. ქართულ წყაროებში ასეთად არავინ ჩანს. ბიზანტიური წყაროები კი მიუთითებენ ბიზანტიის იმპერიაში მოღვაწე ლიპარიტიანებზე (კაჟდანი 1978: 91-92); განსაკუთრებით საგულისხმოა კვლავ სფრაგისტიკული მასალა, ბიზანტიური შეკიდული ბეჭდები, რომელიც სხვადასხვა პორს ეკუთვნოდა; ვერნერ ზაიბთი მათ გვიანი XI საუკუნით - XII საუკუნის პირველი სამი მეოთხედით ათარიღებს (ზაიბთი 2001: 123-131); (ზაიბთი 2021: 144-156).

ვინ არიან ეს ბიზანტიის იმპერიაში XII საუკუნეში მოღვაწე ბაღვაშები? ხომ არ უნდა ვიფიქროთ – გამოვთქვამთ მხოლოდ და მხოლოდ *ვარაუდს*, – რომ ესენი ანისში „ბერძენთა ყმობასა შინა“ გარდაცვლილი კატეპანი ნიანიას მემკვიდრეები იყვნენ?

***

ვაჩე ერისთავთ-ერისთავის სავედრებელი წარწერის ვაჩე ბაღვაშისადმი მიკუთვნება, შესაძლოა, ასევე, იძლევა საშუალებას, გადაისინჯოს კლდეისის ღმრთისმშობლის მონასტრის კიდევ რამდენიმე წარწერის ატრიბუცია.

ზემოთ ვახსენეთ ორი წარწერა - 1) *იოვანე ერისთავთ-ერისთავის სააღმშენებლო წარწერა*; და 2) *ჲვანეს სავედრებელი წარწერა.*

იოვანე ერისთავთ-ერისთავის სააღმშენებლო წარწერა დღეისთვის დაკარგულია (გოგოლაძე 2023ბ: 186-187). 1894 წელს ის ექვთიმე თაყაიშვილმა ნახა – წარწერა ეკლესიის ნანგრევებთან დაგდებულ ქვაზე იყო ამოკვეთილი (თაყაიშვილი 1913: 119). ქვის ამჟამინდელი ადგილმდებარეობა უცნობია. გვაქვს მხოლოდ ექვთიმე თაყაიშვილისეული რუსული თარგმანი, რომელსაც თან ახლავს წარწერის გადმონაწერიც დედნის შრიფტის დაცვით. ვიცნობთ მხოლოდ ექვთიმე თაყაიშვილის პუბლიკაციის მიხედვით:

Ⴑ ᲜᲔ̄ Ი̄ᲨᲪᲨ ᲨᲢᲥ̄ᲪᲨ Გ̄ᲜᲨ ᲘᲨ̄ᲧᲥᲪ ᲨᲘ
ᲪᲨᲧᲢᲩᲢ … ᲢᲬᲢᲜ̄Ⴓ ᲢᲜᲢ … [ᲢᲬᲢᲪ] ᲜᲪ̄ᲩᲢ [Ტ̄] ᲢᲨᲩ

ქ. ს(ა)ხ(ელითა) ღ(მრთის)ა(ჲ)თა, მე(ოხე)ბ(ი)თა წ(მიდი)სა ღმ(რთისმ)შ(ო)ბ(ელისაჲ)თა აღ- /

ვაშენე [წ(მიდა)ჲ] ეკლეს(ია)ჲ ესე [გ(ანვაახ)ლეთ (?)] ი(ო)ვ(ა)ნე [ე(რისთავთ)] ე(რისთავ)მ(ა)ნ

სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობაა ამ წარწერაში მოხსენიებული პირის, ივანეს ვინაობის თაობაზე. ვერსიები შემდეგნაირია: აღნიშნულ წარწერაში მოხსენიებულია 1) ივანე ტბელი (ალექსიძე 2016: 144-145); ან 1) ივანე ბაღვაში (ბაქრაძე 1959: 62); (ბახტაძე 2003: 179).

კლდეისის ღმრთისმშობლის მონასტრის წარწერებიდან უეჭველად ტბელებს ეკუთვნით მხოლოდ *სპანდაღუდ* და *ქავთარ ტბელების* ერთადერთი წარწერა; ბაღვაშებს კი ეკუთვნით, როგორც გაირკვა, უკვე ყველაზე ცოტა ორი (სამი?) წარწერა: *ლიპარიტ ერისთავთ-ერისთავისა და რანთა მეფის სააღმშენებლო წარწერა* (გოგოლაძე 2023ა: 584-601); და *ვაჩე ერისთავთ-ერისთავის სავედრებელი წარწერა* (შესაძლოა, ასევე, მისი ძეების, *კვირიკესა და სულას წარწერა?*); ფაქტია, რომ კლდეისი ბაღვაშებისთვის განსაკუთრებულად მნიშვნელოვან პუნქტს წარმოადგენდა, სადაც წარწერებში გვარის *სხვადასხვა* წარმომადგენელს მოიხსენიებდნენ. იმის თქმა გვსურს, რომ კლდეისის ეკლესიაში წარწერაში ბაღვაშთა გვარის კიდევ ერთი წარმომადგენლის მოხსენიება მოულოდნელი არ უნდა იყოს. ჩვენ ვიხრებით იმ აზრისკენ, რომ *იოვანე ერისთავთ-ერისთავის სააღმშენებლო წარწერაშიც* ბაღვაშთა სახლის წარმომადგენელი, ერისთავთ-ერისთავი *იოვანე ბაღვაშია* მოხსენიებული. ვემყარებით იმ მოსაზრებას, რომ როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ბაღვაშთა სახლის წარმომადგენლები (ლიპარიტ დიდის დროიდან მაინც) თავის წარწერებში რეგულარულად მოიხსენიებიან *ერისთავთ-ერისთავის* წოდებით; ამასთანავე, არ ვიცნობთ ტბელთა სახლის წარმომადგენლის ამ წოდებით მოხსენიების ერთ შემთხვევასაც. ეს ერისთავთ-ერისთავი იოვანე იმავე მონასტერში სხვა, კიდევ უფრო ვრცელი წარწერის (გოგოლაძე 2024ა: 584-601) დამკვეთის, ლიპარიტ იოვანეს ძის მამა უნდა იყოს, ანუ დიდი ლიპარიტის ძე, იოვანე.

ჲვანეს სავედრებელი წარწერა (თაყაიშვილი 1913: 118), (გოგოლაძე 2023ბ: 182) (სურ. 4, 4ა) ამოკვეთილია ბალავრის ქვის ზემოთ მდებარე ფრიზის ერთ-ერთ ქვაზე. წარწერა ამ ქვის შუა მარჯვენა ნაწილშია ამოკვეთილი (მანძილი მარცხენა კიდემდე შეადგენს ქვის

სურ. 4. 4ა.

სიგრძის დაახლოებით 40%-ს). უეჭველია, რომ წარწერა სწორედ ამ ქვაზე იწყება, თუმცა, რთული სათქმელია, გრძელდება თუ არა ის მომდევნო ქვაზე, რომელიც დღეისთვის დაკარგულია. წარწერის ბოლო გრაფემის შემდეგ საკმაო სივრცეა დარჩენილი, რომელშიც ერთი გრაფემა მაინც ადვილად დაეტეოდა. წარწერის სიტყვებს შორის დაშორებები, თითქოს, კანონზომიერებას ექვემდებარება: პირველი სიტყვა („ქ(რისტ)ე“) მეორესგან აშკარად დაშორებულია, მაგრამ მეორე მესამისგან - არა. მომდევნო სიტყვებიც რომ ყოფილიყო ამოჭრილი, გარკვეული ალბათობით, მიტყუპებული იქნებოდა. ვერ გამოვრიცხავთ, რომ ამ წარწერას ჩვენამდე *სიუღი სახითაც* მოეღწია; და, ამრიგად, არის არა

საადმშენებლო, არამედ სავედრებელი ხასიათის. მოგვყავს წარწერის ტექსტი (გოგოლაძე 2023ბ: 182):

Ⴕ̄Ⴄ Ⴘ̄ႤႿႥ̄ႬႤ
ქ(რისტ)ე, შ(ეიწყალ)ე ჲვ(ა)ნე

ამ წარწერას X საუკუნით, კერძოდ, 980-იან წლებამდე პერიოდით ათარიღებენ და მოხსენიებულ „ჲვ(ა)ნეს“ ფრიზის ქვეშ, უშუალოდ ბალავრის ქვაზე მოხსენიებულ სპანდაღუდ და ქავთარ ტბელების მამად მიიჩნევენ (ალექსიძე 2016: 143-145).

ჩვენი აზრით, ამ წარწერაში მოხსენიებული ჲვანეს მიკუთვნება ტბელთა გვარისადმი ცალსახა არ არის (ამ შემთხვევაშიც ბაღვაშთა გვარის წარმომადგენელი ხომ არ არის მოხსენიებული?). ჩვენი არგუმენტები შემდეგნაირია:

1. მართალია ბალავრის ქვაზე ნამდვილად სპანდაღუდ და ქავთარ *ტბელთა* წარწერაა, მაგრამ ფრიზის ქვაზე ამოკვეთილი წარწერა სულ სხვა ხელითაა (ანუ, სხვა ხელოსნის მიერაა) შესრულებული. სხვადასხვა თაობის ტბელთა წარწერები, დასაშვებია, სხვადასხვა ხელოსნის მიერ (სხვადასხვა ხელით) ყოფილიყო შესრულებული; თუმცა, შეუძლებელია გამოვრიცხოთ იმის შესაძლებლობაც, რომ ტბელთა მიერ კლდეისის დაკარგვის შემდეგ, ბაღვაშთა გვარის წარმომადგენელს გასჩენოდა სურვილი იქვე (იმავე ბალავრის ქვის *თავზე*) თავისი წარწერის ამოკვეთა შეეკვეთა;
2. პალეოგრაფიული ნიშნებით, ივანეს წარწერა ბევრად უფრო დახვეწილია, ვიდრე სპანდაღუდ და ქავთარ ტბელთა წარწერა: კერძოდ, ეტყობა კიდურწერტილოვნება, გრაფემები აკურატულად და მოხდენილად არის ჩაწერილი ორხაზიან ბადეში. X და განსაკუთრებით XI საუკუნეში ქართულ ეპიგრაფიკაში დეკორატიულობისადმი სწრაფვის ფაქტს თუ გავითვალისწინებთ, *ჲვანეს სავედრებელი წარწერა* აშკარად ნაკლებ არქაულის შთაბეჭდილებას ტოვებს, ვიდრე *სპანდაღუდ და ქავთარ ტბელების წარწერა*; ეს გარემოება არ შეესაბამება ჰიპოთეზას, რომლის თანახმად სპანდაღუდ და ქავთარ ტბელები *ჲვანეს სავედრებელი წარწერის* ჲვანეს ძენი არიან (ალექსიძე 2016: 144-145). ეს პალეოგრაფიული წინააღმდეგობა თუ არა, *უცნაურობა* მაინც მოიხსნება, თუ წარწერას არა მოხსენიებული ტბელების მამის დაკვეთით, არამედ ბევრად უფრო გვიან, XI საუკუნეში, ან სულაც XI საუკუნის II ნახევარში შესრულებულად ჩავთვლით;
3. მაინც, გასათვალისწინებელია, რომ კლდეისში სახეზეა ბაღვაშთა გვარის წარმომადგენელთა წარწერების შედარებით მაღალი კონცენტრაცია - როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ორი თუ უფრო სამი, ან სულაც ოთხი წარწერა.

მიუხედავად ამისა, თავს შევიკავებთ *იოვანე ერისთავთ-ერისთავის წარწერის* “ი(ო)ვ(ა)ნე”-სა და *ჲვანეს სავედრებელი წარწერის* “ჲვ(ა)ნე”-ს გაიგივებისგან: ერთი მათგანი *ერისთავთ-ერისთავია*, მეორე კი (წარწერაში მაინც) – არა; სახელებიც სხვადასხვა გრაფემებით არის გადმოცემული.

ჩვენი აზრით, *ჲვანეს სავედრებელი წარწერის* “ჲვ(ა)ნე”-ს ვინაობის საკითხი ჯერჯერობით ღიად უნდა დარჩეს.

****

თეზისების სახით მოკლედ შევაჯამებთ ჩვენს ნაშრომს:

1. თეთრიწყაროს მუნიციპალიტეტში, კლდეისის ეკლესიის *ვაჩე ერისთავთ-ერისთა-*

ვის საველრებელ წარწერაში მოხსენიებული ერისთავთ-ერისთავი ვაჩე არის იგივე *ვაჩე (Βατσέάς) ლიპარიტი* (ე.ი. ბაღვაში), რომელიც მოხსენიებულია უნიკალურ ბიზანტიურ შეკიდულ ბეჭედზე;

2. თრიალეთის საერისთავო ქვეყნის ტერიტორიაზე მდებარე ეკლესიის წარწერაში მოხსენიებული ეს პიროვნება არის *(აქამდე უცნობი) თრიალეთის ერისთავთ-ერისთავი ვაჩე ბაღვაში;* იგივე *ვაჩე ლიპარიტი*;
3. *(აქამდე უცნობი) თრიალეთის ერისთავთ-ერისთავი ვაჩე ბაღვაში*, როგორც ჩანს, XI საუკუნეში მოღვაწეობდა; სავარაუდოდ, 1064-1073 წლების შუალედში; უფრო ამ პერიოდის მოგვიანო მონაკვეთში;
4. არ არის გამორიცხული, რომ *(თრიალეთის) ერისთავთ-ერისთავი ვაჩე ბაღვაში, იყო ძე ასევე თრიალეთის ერისთავთ-ერისთავისა* (რაც გოხნარის წარწერის დაზუსტებული წაკითხვით დგინდება), *რატი (III) ლიპარიტის ძე ბაღვაშისა*;
5. *ვაჩე ერისთავთ-ერისთავის საველრებელი წარწერის* ამოკვეთის დროისთვის ვაჩე უკვე გარდაცვლილია. უცნობია, ეს წარწერა მაინცდამაინც კლდეისის ეკლესიაში რატომ ამოჭრეს? ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ კლდეისი ვაჩეს საძვალეს წარმოადგენდა?
6. შესაბამისი ბულის არსებობა გვაფიქრებს რომ ვაჩემ თავისი ცხოვრების ნაწილი ბიზანტიის იმპერიაში გაატარა; თუმცა, ბულის ზედწერილებში მფლობელის წოდებრივი რანგის, თანამდებობისა და სარდლობის მიუთითებლობა გვაფიქრებს, რომ ვაჩე ბიზანტიის საიმპერატორო სამსახურში არ ჩამდგარა, და ბულოტერიუმით კერძო პირის სტატუსით სარგებლობდა;
7. იმავე კლდეისის ეკლესიაში *კვრიკე და სულა ვაჩეს ძეების წარწერაში* მოხსენიებული პირნი, შესაძლოა, სწორედ ამ ვაჩე ბაღვაშის, ერისთავთ-ერისთავის ძენი იყვნენ; ანუ, ასევე, ბაღვაშები (თუმცა, წარწერაში *ვაჩე* წოდების გარეშეა მოხსენიებული, რაც მის გაიგივებას თრიალეთის ერისთავთ-ერისთავ ვაჩე ბაღვაშთან სათუოდ ხდის);
8. გოხნარის წარწერა ადასტურებს, რომ ერთხანობას მაინც თრიალეთის ერთპიროვნული ერისთავთ-ერისთავი რატი (III) იყო, დიდი ლიპარიტის ძე; ამასთანავე, *მღვიმის ლავრისადმი ბაგრატ მეფის სიგელის,* – რომელშიც საუბარია მონასტრისადმი ბორცუისჯვრის გადაცემაზე, – რატის ძმის, იოვანეს მიერ დამოწმება მიუთითებს იმაზე, რომ 1058/9 წლისთვის მაინც, თრიალეთის საერისთავო ქვეყანას სწორედ იოანე განაგებდა, და არა რატი (იმ შემთხვევაში, თუ იგულისხმება სწორედ მანგლისის ხევის ბორცუისჯვარი, და არა ქართლში მდებარე ბორცუისჯვარი); იქმნება შთაბეჭდილება, რომ 1064-1073 წლების პერიოდში თრიალეთის საერისთავო ხელიდან ხელში გადადიოდა (*შესაძლო* თანმიმდევრობა: იოვანე, 1058/9 წლისთვის; რატი III, 1064 წლის შემდეგ; ვაჩე 1064 წლის შემდეგ, რატიზე უფრო გვიან; 1073 წლიდან კვლავ იოვანე; შემდეგ მისი ძე ლიპარიტი; შემდეგ ლიპარიტის ძე რატი IV);
9 გამოვთქვამთ ვარაუდს, რომ თრიალეთში (სხვა ტერიტორიებს ჯერ არ ვიხილავთ) მდებარე ეკლესიებში რატის დაუთარიღებელი წარწერების ნაწილი მაინც, კერძოდ, ახალქალაქის ორივე ეკლესიის (და გოხნარის ეკლესიის) წარწერები – უკავშირდება რატი III დიდი ლიპარიტის ძის სახელს (და არა რატი I-სა თუ რატი II-ს, რომელიც მოხსენიებულია შეპიაკისა და სანთას ეკლესიების წარწერებში); სხვადასხვა რატის გასარჩევად შემოთავაზებული გვაქვს *წოდების კრიტერიუმი: ერისთავის* წოდებით მოხსენიებული რატი არის რატი I (ან II), ხოლო *ერისთავთერისთავის* კი – რატი III;

10. ახალქალაქის წმ. გიორგისა და ღმრთისმშობლის ეკლესიები რატი III-ის (?) წარწერებით, შესაძლოა, სწორედ რატი III-ის მიერ იყოს აგებული (ან განახლებული); ან, ყოველი შემთხვევისთვის, მისი მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდნენ;
11. ჩვენი დაკვირვებით, ბაღვაშთა საგვარეულოში *ერისთავთ-ერისთავის* წოდება შემოდის მხოლოდ XI საუკუნეში;
12. კლდეისის ეკლესიის *იოვანე ერისთავთ-ერისთავის სააღმშენებლო წარწერაში* მოხსენიებული იოვანე, ჩვენი აზრით, იოვანე ბაღვაში იყო, დიდი ლიპარიტის ძე, რატი III-ის ძმა (ვაჩეს ბიძა?), და არა ივანე ტბელი; ამაზე მიუთითებს მისი წოდება – *ერისთავთ-ერისთავი*, რომელიც ხშირია XI საუკუნის ბაღვაშებში, მაგრამ არ გვხდება ტბელთა საგვარეულოში;
13. კლდეისის ეკლესიის *ჲვანეს სავედრებელ წარწერაში* მოხსენიებული ჲვანეს ვინაობა დაუდგენელი რჩება; თუმცა, აღვნიშნავთ, რომ მისი უპირობო მიკუთვნება ტბელთა საგვარეულოსადმი (იმავე ეკლესიაში *სპანდაღუდ და ქავთარ ტბელების წარწერაში* მოხსენიებული ძმების *მამობა*) დამტკიცებულ ფაქტად არ მიგვაჩნია;
14. ვერ გამოვრიცხავთ, რომ ბიზანტიის იმპერიიდან დაბრუნებული, ბაგრატ IV-ის მიერ შეწყალებული იოვანე ქართლის ერისთავიც გამხდარა (და არა მარტო იქ მდებარე „მამული“ დაუბრუნდა);
15. რატი III-ისა და იოვანეს ძმა (ვაჩეს ბიძა?) ნიანია, როგორც ჩანს, ნამდვილად ბიზანტიის იმპერიას ემსახურებოდა, თემა იბერიის კატეპანი იყო, ცენტრით ანისში, სადაც გარდაიცვალა კიდევაც; *მატიანე ქართლისაჲ*-ის ცნობა შესაბამისობაშია სფრაგისტიკულ მასალასთან;
16. არ არის გამორიცხული, რომ XI საუკუნის დასასრულს - XII საუკუნეში ბიზანტიის იმპერიაში მოღვაწე ლიპარიტები (ლიპარიტიანები / ბაღვაშები) სწორედ ანისში „ბერძენთა ყმობასა შინა“ გარდაცვლილი კატეპანი ნიანიას მემკვიდრეები იყვნენ.

გაწეული დახმარებისთვის გულითად მადლობას მოვახსენებთ გიორგი ჭეიშვილსა და ყარამან ფაღავას.

შენიშვნები

[1] კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით [GSDP-24-1514]; ბაღვაშთა ფეოდალური სახლი ახალი წერილობითო წყაროების მიხედვით.

[2] მოგვაქვს ასევე შეკიდული ბეჭდის აუქციონზე წარმოდგენილი აღწერილობა: Byzantine lead seal of Batseantos Liparites (ca 12th cent.) A beautiful rare seal!
Obverse: Inscription in 4 lines between cross and decorative patterns, +KEPΘ/TΩCΩ/ΔOVΛ/Ω = Κύριε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ (Lord, help your servant), dotted border.
Reverse: Inscription in 4 lines between decorations, PATC/EANTΩ/ΛHΠAP/ITHN = Βατσεάντῳ Λιπαρίτην (Batseantos Liparites), dotted border.
Seemingly an unpublished seal with a beautiful patina! The main name of the owner (Batseantos) is surely rarest and non-greek. As for the surname, it possibly refers to his origin, the island Lipara of Sicily.
Condition: Very Fine; Weight: 11 gram; Diameter: 22 mm.

[3] შეინიშნება შეუსაბამობა: ორივე სახელი, პირადიც და საგვარეულოც, – აკუზატივშია, არტიკლი კი, – დატივშია; სახელების აკუზატივში და არა მიცემით ბრუნვაში (როგორიც მოსალოდნელი

იყო ბულის შუბლის ლეგენდას თუ გავითვალისწინებთ) დაწერის შემთხვევები ცნობილია. უფრო უცნაურია, რომ არტიკლი დატივშია (ზაიბთი 2022: 82).

4 გოდერძი ნარიმანიშვილის მოსაზრებით, გოხნარის წარწერაში მოხსენიებული რატი ერისთავთ-ერისთავი არის რატი I (იოვანე კი მისი სხვა წყაროებით უცნობი ძმა გამოდის). (ნარიმანიშვილი 2021: 246-247). ამ მოსაზრებას არ ვიზიარებთ: ერისთავთ-ერისთავის წოდებით სარგებლობა, ჩვენი აზრით, ცალსახად გამორიცხავს წარწერის X საუკუნით დათარიღებას; ნიანია წარწერაში იმიტომ არ არის მოხსენიებული, რომ ამ დროისთვის უკვე გარდაცვლილია (ანისში); რატი III-ს ნამდვილად ჰყავდა ძმა იოვანე, რატი I-ს ჰყავდა თუ არა, უცნობია.
დავით აღმაშენებლის თანამედროვის, ივანე ორბელის უშუალოდ ლიპარიტ იოვანეს ძისგან წარმომავლობა (ბიჭიკაშვილი, ფაღავა 2021: 11) სავსებით შესაძლებელია, მაგრამ დამტკიცებულად მაინც, ჩვენი აზრით, ვერ ჩაითვლება. ბაღვაშ-ორბელთა ნათესაობის საკითხის შესწავლა სცდება ჩვენი ამჟამინდელი კვლევის ფარგლებს. შდრ. (ფაღავა 2020).

დამოწმებანი

ალექსიძე 2016: ზ. ალექსიძე. ბიზანტიის იმპერიის უცნობი ქართველი დიდი მოხელე და მისი საგვარეულო. *ქრისტიანული კავკასია. ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი. 3.* მთავარი რედაქტორი დალი ჩიტუნაშვილი. თბილისი, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.

ბაქრაძე 1959: ა. ბაქრაძე. თრიალეთისა და ატენის ეპიგრაფიკული ძეგლები როგორც ისტორიული წყარო, *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის* მოამბე, ტ. XX-B: 55-78.

ბახტაძე 2003: მ. ბახტაძე. *ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში.* თბილისი, არტანუჯი.

ბიჭიკაშვილი, ფაღავა 2021: ი. ბიჭიკაშვილი, ყ. ფაღავა. ბაღვაშთა გენეალოგია, *ბაღვაში. სამეცნიერო კრებული* (რედ. ზ. აბაშიძე, ყ. ფაღავა), [თბილისი,] კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.

გოგოლაძე 2023ა: თ. გოგოლაძე (შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა). *თრიალეთის წარწერების კორპუსი (წალკა, დმანისი, თეთრიწყარო)*, თბილისი.

გოგოლაძე 2023ბ: *ქვემო ქართლის ეპიგრაფიკული კორპუსი (თეთრიწყარო, მარნეული, ბოლნისი),* წარწერების ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თ. გოგოლაძემ, თბილისი.

გოგოლაძე 2024ა: თ. გოგოლაძე. კლდეისის ღმრთისმშობლის ეკლესიის უცნობი წარწერები, *ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია*, XI: 582-610.

გოგოლაძე 2024ბ: თ. გოგოლაძე. 1064-1073 წწ. ზაქარიას სააღმშენმებლო წარწერა გოხნარის წმიდა გიორგის ეკლესიიდან ლიპარიტ IV ერისთავთ-ერისთავისა და მისი შვილების - რატ ერისთავთ-ერისთავისა და იოვანეს მოხსენიებით (წარწერის ტექსტის დაზუსტება; ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ანალიზი), *Scientia, 5.*

დონდუა 1948: ვ. დონდუა. „ლიპარიტეთ“-ისა და ანალოგიური ფორმის გვარსახელებისათვის ქართულ ისტორიულ წყაროებში, *სტალინის სახელობის თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები,* XXXIII b: 135-166.

ენუქიძე და *სხვები* : *ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს* . შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა., თბილისი, მეცნიერება.

ვასილიუ-ზაიბთი, ბურსემა 2021: A.-K. Wassiliou-Seibt, G. Boersema. War der georgische Fürstensohn Niania Lip'arit' in den frühen 1050er Jahren byzantinischer Militärkommandant von Iberia?, *ბაღვაში.* სამეცნიერო კრებული (რედ. ზ. აბაშიძე, ყ. ფაღავა), ([თბილისი,] კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.

ვასილიუ-ზაიბთი 2022: A.-K. Wassiliou-Seibt. *O ΧΡΙCΤΟC ΑΥΤΟC CΦΡΑΓΙC ΑCΦΑΛΕCΤΑΤΗ. Byzantinische Bleisiegel der Sammlung Gert Boersema*, Thessalonica, Centre for Byzantine Research.

ზაიბთი 2001: W. Seibt. Liparites als “byzantinischer” Familienname in der Komnenenzeit, *Dedicatio. ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი*, რედაქტორი და შემდგენელი ნათელა ვაჩნაძე, თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

ზაიბთი 2021: W. Seibt. Die Georgische Fürstenfamilie Lip’arit’ / Liparites und Byzanz im 11. und 12. Jahrhundert, *ბაღვაში. სამეცნიერო კრებული* (რედ. ზ. აბაშიძე, ყ. ფაღავა), თბილისი, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.

ზაიბთი 2022: W. Seibt. Auch der georgische Aristokrat Vačʿe Lip’arit’ emigrierte in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts in das Byzantinische Reich. 81-84. *Studies in Byzantine Sigillography,* 14 (Edited by Alexandra-Kyriaki Wassiliou-Seibt and Christos Stavrakos), Brepolis.

თაყაიშვილი 1913: Е. Такайшвили. *Археологическія экскурсіи, разысканія и замѣтки. Выпускъ IV. Отд. отт. изъ XLIII вып. „Сборника матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа.”* Тифлисъ.

იკონომიდესი 1986: N. Oikonomides. *Dated Byzantine Lead Seals*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

კაჟდანი 1978: А. Каждан. Византийские Липариты, *ბიზანტინოლოგიური ეტიუდები.* (მთავარი რედაქტორი თამაზ გამყრელიძე), თბილისი, მეცნიერება.

კოპალიანი 1949: ვ. კოპალიანი. *კლდეკარის საერისთავო,* ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი ნაშრომი, თბილისი.

ლორთქიფანიძე 2008: *მატიანე ქართლისაჲ. ქართლის ცხოვრება.* ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ. თბილისი, მერიდიანი, არტანუჯი.

ნარიმანიშვილი 2021: გ. ნარიმანიშვილი. ბაღვაშთა სახლი თრიალეთში, *ბაღვაში. სამეცნიერო კრებული* (რედ. ზ. აბაშიძე, ყ. ფაღავა), თბილისი, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.

ოთხმეზური 2017: *დმანისის რაიონის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები. V-XVIII სს.,* მიმოხილვა, ავტორი-შემდგენელი, პროექტის ხელმძღვანელი გ. ოთხმეზური, თბილისი.

სილოგავა 1994: ვ. სილოგავა. *კუმურდო. ტაძრის ეპიგრაფიკა*, თბილისი, მეცნიერება.

ფაღავა 2020: ყ. ფაღავა. ბაღვაშთა და ორბელთა იგივეობის შესახებ, *საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოლოგიის და ხელოვნების ისტორიის მაცნე,* 2: 34-49.

ფაღავა 2021: I. Paghava. The Life and Deeds of King Gagik’ (of K’akhet-Hereti) and His Relations with Lip’arit’ Baghwashi and other Contemporaries, *ბაღვაში. სამეცნიერო კრებული* (რედ. ზ. აბაშიძე, ყ. ფაღავა), თბილისი, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.

ფაღავა (იბეჭდება) ი. ფაღავა. იოვანე ლიპარიტის ძე ბაღვაშის თავგადასავალი ბიზანტიის იმპერიაში (სფრაგისტიკული, ნარატიული და დოკუმენტური წყაროების მიხედვით).

შოშიაშვილი 1980: *ქართული წარწერების კორპუსი. I. ლაპიდარული წარწერები. I. აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.).* შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა. ნ. შოშიაშვილმა, თბილისი, მეცნიერება.

VACHE BAGHVASHI, THE UNKNOWN DUKE OF DUKES (ERISTAVT-ERISTAVI) OF TRIALETI: TOWARD AN INTERPRETATION OF THE LAPIDARY INSCRIPTIONS FROM HIS DUCHY

Irakli Paghava
Caucasus University
G. Tsereteli Institute of Oriental Studies,
Ilia State University
mesefi@gmail.com

Tamaz Gogoladze
Caucasus University
Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts
tazogogoladze@yahoo.com

This article aims to investigate the identity and family origin of a certain Vache, *Duke of Dukes* (Eristav of Eristavs), mentioned in a lapidary inscription discovered at the K'ldeisi St. Mary Monastery. It also seeks to elucidate the activities of Rat'i, Eristav of Eristavs of Trialeti, and to explore the identities of certain Yvane and Iovane, Eristav of Eristavs, both referenced in the K'ldeisi inscriptions. Our research is based on a comprehensive analysis of both newly uncovered and previously known primary sources – namely, recently discovered sigillographic material and lapidary inscriptions from the Georgian regions of Trialeti and Lower Kartli, associated with various members of the Baghvashi family.

The identification of Vache, designated in the inscription as "Vache, Eristav of Eristavs," is supported by the following arguments:

1) Inscriptions at the K'ldeisi Monastery refer to both T'belis and Baghwashis;

2) Vaches title *(Eristav of Eristavs)* is characteristic of the 11th century Baghwashis, but is not attested for T'belis;

3) Paleographically, the inscription dates back to the 11th century; and we have also 4) A recently published Byzantine bulla, analyzed by W. Zeibt, and owned by certain *Batseas (Βατσ[ε]άς) Liparites,* i.e. Georgian *Vache (Βατσε)*, whose name was hellenized by adding Greek suffix *-as (-άς)*; this bulla also exhibits paleographical features typical of the 11th century.

We propose that the Vache mentioned in the K'ldeisi inscription and the individual named on the Byzantine bulla are one and the same: Vache Baghvashi (Liparit), Eristav of Eristavs of Trialeti. Thus, we identify a previously undocumented representative of the prominent Baghvashi family, active in the 11th century and governing the Trialeti duchy (*eristavdom*) – one of the family's principal domains.

We further hypothesize that Vache was the son of Rat'i (III), the elder son of the Great Lip'arit', an archrival of Bagrat IV, King of Georgia. T. Gogoladze's recent reinterpretation of the Gokhnari inscription in Trialeti confirms that Rat'i III was the sole Eristav of Eristavs of Trialeti following his father's demise, specifically between 1064 and 1073. Lip'arit's second son, Iovane, appears to have controlled the Eristavdom of Trialeti in the late 1050s, as he countersigned a royal charter issued by Bagrat IV in 1057/8 concerning the village of Bortswisjwari – most likely located within the territory of the Eristavdom.

Several undated lapidary inscriptions in the Trialeti region mention a certain Rat'i, either as Eristav or Eristav of Eristavs (Sabat'e, Uts'qlo, and four inscriptions from the churches of St. George and St. Mary in Akhalkalaki of Trialeti). These inscriptions were previously attributed to Rat'i I or Rat'i II (late 10th–early 11th-century Baghvashis). However, based on the reinterpretation of the Gokhnari inscription, we may now conjecture that at least some of these refer to Rat'i III. In particular, the use of the higher title *Eristav of Eristavs* — a distinction only adopted by the Baghvashis after Rat'i II's death – supports this reassignment. Thus, we attribute the four inscriptions in Akhalkalaki to Rat'i III, who likely ordered the construction or renovation of these churches as their benefactor.

Paleographic analysis confirms that both the K'ldeisi inscription and the Byzantine bulla date to the 11th century – a period when the Baghvashis adopted the title Eristav of Eristavs. The known list of rulers of Trialeti has already been established: Lip'arit' (son of Rat'i I); Zviad (?); Lip'arit' (son of Lip'arit'), until his expulsion (1052–1054?); Iovane (son of Lip'arit') in 1058/9 (?); again Iovane from 1073; Lip'arit' (son of Iovane); Rat'i IV (son of Lip'arit'). A chronological gap exists between the mid-1050s (or 1058/9) and 1073, which we now believe can be filled by Rat'i III. This may also have been the period during which Vache became Eristav of Eristavs of Trialeti — likely as the son and successor of either Rat'i III or Iovane (Niania, the younger brother, died in exile in the Byzantine Empire). However, primary sources mention Lip'arit' as Iovane's son but not Vache. Therefore, we hypothesize that Vache Baghvashi was the son and heir of Rat'i III, who became Eristav of Eristavs of Trialeti after his father's death between 1064 and 1073.

Vache's bulla indicates that he spent some time in the Byzantine Empire. The fine calligraphy of the Greek legend, as well as the absence of a Georgian one, suggests that the bulla was produced there. It bears no indication of an official post, implying that Vache held no formal position within the Byzantine administrative system.

We conjecture that Vache resided in the Byzantine Empire before assuming authority in Trialeti. The inscription at K'ldeisi is posthumous, serving as a supplication for the repose of his soul – suggesting that Vache may have been entombed there. Notably, another inscription at K'ldeisi commemorates K'wirik'e and Sula, sons of Vache. Could they be the descendants of Vache Baghvashi, Eristav of Eristavs of Trialeti? While the location supports this hypothesis, the lack of a title in the inscription complicates the attribution.

If we accept the attribution of the K'ldeisi inscription to Vache Baghvashi, we may extend this reasoning to include two additional inscriptions from the same site: a construction inscription of Iovane, Eristav of Eristavs; and a supplicatory inscription of Yovane.

We attribute the former to Iovane Baghvashi, son of Lip'arit' (and younger brother of Rat'i III), rather than to Iovane T'beli – based primarily on the title *(Eristav of Eristavs)*. As for the latter, we question Z. Aleksidze's recent attribution of this inscription to Iovane T'beli, primarily on paleographic grounds. However, due to the absence of a title and the use of a different grapheme for the name, the evidence remains inconclusive for a definitive attribution to Iovane Baghvashi.